

Bożogrobcy w Polsce. Praca zbiorowa, Instytut Wydawniczy Pax, Miechów–Warszawa 1999 s. 271

Książka wydana została z okazji jubileuszu 900–lecia powstania Zakonu Bożego Grobu Jerozolimskiego, znanego również pod nazwą Bożogrobców. Zebrano w niej materiały z sesji historycznej pt. *Bożogrobcy miechowski*, która odbyła się w dniach 21 i 22 października 1995 r. w Miechowie.

Artykuł Z b i g n i e w a P i ł a t a dotyczy najwcześniejszego okresu w historii zakonu kanoników regularnych Stróżów Grobu Chrystusowego i osoby fundatora pierwszego klasztoru Bożogrobców na ziemiach polskich — Jaksy z Miechowa¹. Autor przedstawia kilka ciekawych hipotez dotyczących tak osoby fundatora jak i samej fundacji. Na uwagę zasługuje również próba wyjaśnienia przyczyn wybrania spośród zakonów działających w Ziemi Świętej właśnie zakonu Kanoników Stróżów Grobu Chrystusowego i sprowadzenia go przez Jaksę do Polski. Autor zwraca uwagę na konkurencyjność Bożogrobców wobec Joanitów popieranym przez politycznego przeciwnika Jaksy, Albrechta Niedźwiedzia, i przypisuje sprowadzeniu przez Jaksę Bożogrobców motywy polityczne i propagandowe. Kolejnym problemem sygnalizowanym przez Z. Piłata jest zaangażowanie Jaksy w reformę kanonikatu w Polsce i pośrednio związku klasztoru mie-

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Z. Piłat wypowiada się za tożsamością wielmoży nazywanego przez Długosza Jaksą z Miechowa z Jaksą księciem Kopanika, literatura dotycząca dyskusji nad pochodzeniem Jaksy przedstawiona jest w artykule.

chowskiego z klasztorem zwierzynieckich norbertanek². Natomiast hipoteza o misji Jaksy mającej na celu nawiązanie kontaktu z papieżem Aleksandrem III przy okazji pielgrzymki do Ziemi Świętej wydaje się mało prawdopodobna i nie poparta żadnymi przekazami źródłowymi. Wątpliwości wzbudza również interpretacja przekazów świadczących o pozycji Jaksy wśród polskich elit rządzących. O ile wypada zgodzić się z Autorem co do zależności wasalnej księcia stodorańskiego i kopanickiego wobec księcia Bolesława, o tyle twierdzenie o pomijaniu księżęcej godności w testacjach dokumentów wystawionych w Polsce i przypisywanie tytułowi *dominus*, którym był określany Jaksza w tych dokumentach funkcji wyłącznie stylistycznych wydaje się nieuzasadnione³. Dyskusyjna wydaje się również teza o powiązaniach rodzinnych Jaksy z Toporczykami⁴.

Henryk Gapski przedstawił historię Bożogrobców w XVI–XVIII w. Jest to krótkie streszczenie dziejów zakonu miechowskiego, oraz zestawienie podstawowej literatury, ograniczającej się właściwie do prac S. Nakielskiego, J. P. Radlińskiego, krótkich rozpraw z przełomu XIX i XX w. i z prac nowszych M. Tobiasza i Z. Pęckowskiego.

Leszek Wojciechowski powiązał początek powstania parafii w Miechowie z budową i konsekracją kościoła klasztornego. Istnieją przesłanki przemawiające za wcześniejszą metryką kościoła miechowskiego. Sprowadzeni do Miechowa w 1162 r. przez Jaksę Bożogrobcy osiedli początkowo przy istniejącym już kościele, który po zbudowaniu kościoła klasztornego został zamieniony na kaplicę św. Katarzyny⁵. Autor bardzo rzetelnie i szczegółowo przedstawia zasięg i zmiany terytorialne, jakim podlegała parafia miechowska, jej miejsce w nadrzędnych jednostkach administracji kościelnej od mo-

² Zob. Cz. Deptuła, *Początki klasztorów norbertańskich w Dłubni — Imbramowicach i Płocku*, RH 16: 1968 s. 9–10; Tenże, *Dwie fundacje klasztoru norbertańskiego w Krzyżanowicach*, RH 11:1962 J. Rajman, *The Origins of the Polish Premonstratensian Circary*, „*Analecta Praemonstratensia*” 66:1990 z. 3–4 s. 213–217.

³ Zob. J. Rajman, *Dominus — comes — princeps. Studium o Jaksach w XII wieku*, SH 33: 1990 z. 3–4 s. 350–352.

⁴ Zob. J. Rajman, *Pielgrzym i fundator. Fundacje kościelne i pochodzenie księcia Jaksa*, NP 82:1994 s. 28; J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (cz. 3. Arbitrzy książąt — krąg rodzinny Piotra Włostowica)*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, red. S. K. Kuczyński, t. 4, Warszawa 1990 s. 102.

⁵ Zob. J. Rajman, *Pielgrzym*, s. 7, p. 8.

mentu powstania do rozbiorów. Przedstawiony został obraz stosunków gospodarczych i własnościowych parafii miechowskiej na przestrzeni omawianego okresu, ujęty w przejrzystych i ułatwiających orientację w tych zagadnieniach tabelach i zestawieniach opartych na szerokiej bazie źródłowej. Mniej szczegółowo przedstawione jest życie społeczno–religijne parafii. Autor zwraca uwagę na rolę, jaką w parafii odgrywały szkoła i szpital, nad którymi opiekę sprawowali Bożogrobcy oraz bractwa religijne powstające przy kościołach. Zaznacza, że najwcześniej poświęcone bractwo w parafii miechowskiej erygowano w 1602 r.; można jednak przypuszczać, że ta forma praktyk religijnych istniała w Miechowie już w średniowieczu. Do podobnego twierdzenia upoważnia nas fakt istnienia takiego bractwa w Skaryszewie, drugim mieście, obok Miechowa, którego właścicielami byli bożogrobcy już w roku 1434⁶. Pominięte zostało natomiast zagadnienie działalności duszpasterskiej miechowitów. Zakon Bożogrobców prowadził działalność duszpasterską w kościołach objętych swoim patronatem, rywalizując na tym polu z klerem diecezjalnym; miechowici objęli patronatem największą liczbę parafii spośród zakonów krzyżowych⁷. Wypada zgodzić się z Autorem, że temat ten wymaga dalszych szczegółowych badań i opracowań.

Działalności duszpasterskiej u schyłku XVIII w. dotyczy referat Jerzego Flaga. Artykuł przedstawia szczególnie ciekawy okres w dziejach nie tylko miechowitów ale w ogóle życia zakonnego, kiedy to zakony stały się przedmiotem krytyki i powszechnie kwestionowano zasadność ich istnienia. Jak zaznacza Autor, jest to ujęcie statystyczne, spojrzenie na zakon poprzez pryzmat liczb posiadanych placówek oraz kapłanów⁸. Omówione zostały dwa typy działalności miechowitów, mianowicie duszpasterstwo parafialne i działalność charytatywna wyrażająca się prowadzeniem przez zakon szpitali. Ciekawe wydają się wnioski Autora wynikające z analizy umiejscowienia placówek zakonnych; prawie wszystkie parafie były wiejskimi, natomiast szpitale i większość konwentów i prepozytur znajdowały

⁶ ZDKDK t. 2 nr 343.

⁷ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999 s. 252.

⁸ J. Flaśga, *Działalność duszpasterska Bożogrobców na ziemiach Rzeczypospolitej u schyłku XVIII wieku*, w: *Bożogrobcy w Polsce*, Miechów–Warszawa 1999 s. 100.

się w miastach. Wynika z tego, że działalność duszpasterska koncentrowała się na środowiskach wiejskich, natomiast opieką szpitalniczą objęta była ludność miejska. Autor zwraca uwagę na atrakcyjność Bożogrobców jako duszpasterzy, co przejawiało się przekazywaniem im patronatu nad kościołami przez fundatorów lub ich spadkobierców. Dawni patroni tych kościołów liczyli na lepsze wywiązywanie się przez zakonników ze swych obowiązków, zaniebdywanych często przez kler diecezjalny. Taką genezę miała opisana przez Autora darowizna braci Mzurowskich z 1446 r. Dodać można, że prócz sumienności w wypełnianiu obowiązków atutem zakonników był wysoki poziom intelektualny. Kilku spośród Bożogrobców pełniących funkcję plebanów wiejskich posiadało wykształcenie akademickie⁹. Specyficzne praktyki religijne i nabożeństwa propagowane przez bractwa wydają się szczególnie ciekawe. J. Flaga zwraca uwagę na szczególną rolę organizowanej corocznie 15 lipca w Krakowie procesji dla uczczenia zwycięstwa grunwaldzkiego, w której uczestniczyła cała wspólnota klasztorna i liczne bractwa. Wypada uzupełnić wywód Autora: waga tego święta dla zakonu Bożogrobców wynikała z jego genezy. 15 lipca obchodzono święto Rozesłania Apostołów, znane już we wczesnym średniowieczu, zyskało ono nowe znaczenie od pierwszej krucjaty, ponieważ tego dnia krzyżowcy zdobyli Jerozolimę. Pamiątkę zwycięstwa czczono w Jerozolimie specjalną liturgią i procesją z bazyliki św. Grobu do kościoła templariuszy i miejsca, przez które w 1099 r. krzyżowcy weszli do miasta. Od połowy XII w. 15 lipca obchodzono także pamiątkę konsekracji bazyliki Bożego Grobu. Obydwie uroczystości obchodzone były przez polskich Bożogrobców. W XV w. po zwycięstwie grunwaldzkim Mikołaj Trąba nakazał czcić to zwycięstwo podobnie do wiktorii krzyżowców — uroczystymi procesjami. Będąc konfratrem zakonu musiał znać znaczenie tej daty. Można więc przypuszczać, że odprawianie przez Bożogrobców przed 1410 r. procesji lub jakichś innych obrzędów na pamiątkę zdobycia Jerozolimy skłoniło Mikołaja Trąbę do ustanowienia takiej formy obchodów

⁹ Jan z Lelowa w Uniejowie w 1432 r., w 1447 r. określany jako mistrz artium i bakałarz dekretów, ZDKDK t. 2 nr 311; Jakub bakałarz teologii w Chodowie w 1440 r., ZDKDK t. 2 nr 413; Jan bakałarz artium w Chodowie, *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438–1523, 1438–1529)*, nr 29, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej AU” t. 6:1891.

rocznicy zwycięstwa grunwaldzkiego i powierzenia ich celebrowania Bożogrobcom w Krakowie¹⁰.

P. P. G a c h omawia okoliczności kasaty zakonu Bożogrobców na ziemiach polskich w XIX w. i pokasacyjne losy klasztoru miechowskiego na przełomie wieków XIX i XX. Był to proces uwarunkowany zmianami terytorialnymi, kolejnymi rozbiorami i ostatecznie wymazaniem Polski z map Europy. Proces likwidacji placówek zakonu w zaborach pruskim i austriackim Autor potraktował pobieżnie, skupiając się na omówieniu kasaty domu generalnego w Miechowie. Kasaty klasztorów i przejścia ich uposażenia, planowanej już przez władze Księstwa Warszawskiego, dokonały ostatecznie władze Królestwa Polskiego. Autor, opierając się na materiale źródłowym, przedstawił wydarzenia, które ostatecznie doprowadziły do likwidacji domu miechowskiego. Akta powstałe na użytek ówczesnych władz przybliżają nam sytuację materialną klasztoru miechowskiego, P. P. Gach przedstawił nam syntetyczną analizę tych dokumentów.

Artykuł J e r z e g o K o p e c i a traktuje o specyfice liturgii Bożogrobców miechowskich. Autor przedstawia teksty oficjów sprawowanych przez zakon, okoliczności ich powstania, dokonuje ich analizy i próbuje wykazać ich myśl przewodnią. Znajdujemy tu również przykłady wpływu Bożogrobców na liturgię całego kraju, jak w wypadku oficjum Świętego Grobu, które na prośbę biskupów włączone zostało przez papieża w 1744 r. do *Proprium Patronorum et Festorum Regni Poloniae*, czy włączenie tekstu tego oficjum do patronałów innych zakonów, jak stało się w wypadku pasjonistów i redemptorystów.

Prace M. Affeka i Andrzeja F. Dziuby dotyczą Zakonu Rycerskiego Świętego Grobu Jerozolimskiego. M. A f f e k przedstawia zmiany jakim podlegał Zakon Rycerski od roku 1847 i status zakonu w dniu dzisiejszym. Przede wszystkim były to zmiany statutowe, najpierw reformujące stare historyczne statuty, później sukcesywnie przystosowujące zakon do zmieniającej się sytuacji politycznej i społecznej. Zmiany dotyczyły również władzy zwierzchniej zakonu, ostatecznie na podstawie breve papieskiego z 1949 r. ustalono, że godność wielkiego mistrza będzie sprawowana przez kardynała mianowanego przez papieża i bezpośrednio podlegającego Stolicy Apostolskiej. Przeniesiona została również centralna siedziba zakonu, którą stał się kościół

¹⁰ M. S t a r n a w s k a, *Między Jerozolimą a Łukowem*, s. 171.

i klasztor św. Onufrego w Rzymie. Zakon Rycerski Świętego Grobu Jerozolimskiego zniósł również ograniczenia w przyjmowaniu do wspólnoty osób nie legitymujących się odpowiednim urodzeniem, od roku 1868 o przyjęciu do zakonu decydowały zasługi dla Kościoła katolickiego.

Artykuł A. F. D z i u b y przybliży kulisy wydarzeń, które ostatecznie doprowadziły do utworzenia zwierzchnictwa Zakonu Rycerskiego w Polsce. Autor omawia strukturę wewnątrz zakonną i zasady funkcjonowania zakonu na świecie. Szczegółowo przedstawione zostały działania i wydarzenia, które przybierają formę swoistego kalendarium, prowadzące do utworzenia w dniu 6 października 1995 r. zwierzchnictwa Zakonu Rycerskiego Świętego Grobu Jerozolimskiego w Polsce i ustanawiające Prymasa Polski wielkim przeorem tego zwierzchnictwa.

Należy zaznaczyć, że nowo powstała struktura zakonna, pretendująca do przejścia i kultywowania tradycji zakonu Kanoników Stróżów św. Grobu Jerozolimskiego nie ma w Polsce tradycji historycznych, gałąź rycerska zakonu nigdy wcześniej w Polsce nie funkcjonowała¹¹. W opracowaniach i literaturze tematu zasadnym wydaje się więc zastosowanie wyróżnienia Zakonu Rycerskiego, nie używanie wobec niego skrótowej formy nazwy zakonu — Bożogrobcy i zarezerwowanie jej dla kanonickiej gałęzi zakonu.

Prace o Michała Machejka i Ryszarda Skrzyniarza przedstawiają bazę źródłową dotyczącą zakonu Bożogrobców przechowywaną w Archiwum Watykańskim i archiwach polskich. Ciekawe i cenne dla historyków jest zestawienie przez M. M a c h e j k a źródeł archiwalnych przechowywanych w Archiwum Watykańskim. Autor podaje wykaz publikacji dokumentów watykańskich, w których znajdują się również dokumenty dotyczące miechowitów. Jednak głównym tematem artykułu są archiwalia watykańskie, większość z nich jest znana historykom, głównie za sprawą *Bullarium Poloniae*, w ich przypadku Autor podaje prócz ich miejsca przedruku w wydawnictwach również ich sygnatury w Archiwum Sekretnym Watykańskim. Artykuł przedstawia treść dokumentów lub ich krótkie streszczenie. Poznanie źródeł watykańskich jest niezbędne do opracowania pełnej historii zako-

¹¹ Por. M. M a c h e j e k, *Materiały źródłowe zakonu Bożogrobców w archiwach watykańskich*, w: *Bożogrobcy w Polsce*, Miechów–Warszawa 1999 s. 163–164.

nu Bożogrobców; niestety dalszą pracę nad tymi archiwaliami przerwała śmierć Autora.

R. S k r z y n i a r z w swojej pracy przedstawił wykaz źródeł archiwalnych do dziejów zakonu Bożogrobców w archiwach polskich. Źródła podzielone zostały na dotyczące konwentu miechowskiego oraz konwentów filialnych, parafii i kościołów szpitalnych. Te ostatnie autor przedstawił z uwzględnieniem ich tematyki, a więc dotyczące spraw organizacyjnych, gospodarczych itd. Do poszczególnych zagadnień R. Skrzyniarz podaje w przypisach sygnatury wszystkich odnalezionych przez niego dokumentów.

Krótkie opracowanie B. S k r z y d l e w s k i e j traktuje o architekturze i sztuce kościoła miechowskiego pod wezwaniem Grobu Świętego. Znajdujemy tam chronologiczne zestawienie zmian, jakim podlegał kościół miechowski w wymiarze architektonicznym na przestrzeni XVII–XVIII w., a także omówienie wystroju wnętrza kościoła.

Ostatnie dwa artykuły D. Olszewskiego i R. Renz opisują parafie miechowską i jej życie religijno — społeczne, pierwszy w wieku XIX drugi XX. W pierwszej części swojej pracy D. O l s z e w s k i omówił strukturę parafii, duszpasterzy, miejsca kultu, stowarzyszenia i bractwa parafialne, szkolnictwo oraz zmiany jakie w nich zaszły po kasacie zakonu, w części drugiej Autor przedstawił szczegółowe zestawienia statystyczne dotyczące mieszkańców parafii, ich liczebności, struktury społecznej i religijnej. Część ostatnia przedstawia życie religijne wiernych, rodzaje nabożeństw, odpustów jakie były odprawiane w parafii miechowskiej i wpływ jakie wywarła na nie tradycja Bożogrobców.

Opisując życie społeczno–religijne w parafii miechowskiej w XX w. R. R e n z oparła się głównie na aktach wizytacji — konsystorskich i kurialnych oraz aktach parafialnych, co nadało pracy ciekawy wydźwięk, mianowicie spojrzenie na życie religijne parafian z perspektywy ich duszpasterzy. W swych raportach duchowni przedstawiają sytuację parafii, postawy moralne wiernych, dokonują ich ocen. Autorka przedstawia działania podejmowane przez czynniki kościelne mające na celu podniesienie niskiego stanu oświaty i katechizację społeczności parafii miechowskiej. Opisując okres powojenny R. Renz opierając się na bogatej dokumentacji dotyczącej budownictwa kościelnego przedstawia informacje dotyczące stanu zabudowań para-

fialnych, ich rozbudowie i konserwacji. W skrótovej formie przedstawia losy parafii i jej duszpasterzy do lat 80. XX w.

Zawarte w książce *Bożogrobcy w Polsce* artykuły przybliżają nam historię Bożogrobców, ich działalność duszpasterską, specyfikę liturgiczną, losy parafii miechowskiej jednocześnie unaoczniają konieczność przeprowadzenia kompleksowych, dokładnych badań nad historią zakonu Kanoników Regularnych Stróżów Grobu Chrystusowego w Polsce. Historiografia dotycząca Bożogrobców jest wciąż bardzo skromna, brak jest spójnego dzieła, zbierającego i weryfikującego dotychczasowe ustalenia, przedstawiającego zagadnienia dotychczas nieporuszone lub traktowane ogólnie.